

«Подонье в составе Хазарского каганата». —

Харьков: Изд-во ХГУ при издательском объединении «Вища школа», 1985. — 108 с. — 38 илл.

Кардинальним завданням радянської історичної науки є вивчення стародавньої історії народів СРСР з метою глибокого та всебічного дослідження їхнього внеску у світову цивілізацію. У зв'язку з цим поряд з іншими однією з важливих визнано проблемою дослідження Хозарського каганату, яка і зараз, незважаючи на майже двохсотрічне вивчення, все ще лишається слабо розробленою. Інтерес до проблеми пояснюється, з одного боку, могутністю Хозарії, що успішно протистояла таким світовим державам як Арабський халіфат та Візантійська імперія, а з другого — тією історичною роллю, яку вона відіграла у становленні багатьох сучасних народів Східної Європи. В період її розвитку під хозарським пануванням знаходилися протоугорці та праболгари, алани та слов'яни, буртаси, черемиси, мордва тощо, які перебували на різних стадіях економічного та культурного розвитку. На залежність від хозарських племенних союзів вятичів, радимичів, сіверян та полян прямо вказував Нестор-літописець¹. Найближчі сусіди слов'ян — алани та болгари — створили яскраву салтівську (салтово-маяцьку) археологічну культуру, що згодом стала загальнодержавною культурою численних різноплеменних утворень у межах всієї Хозарії. Саме такою вважає салтівську культуру відома дослідниця С. О. Плетньова². В її носіях Д. Т. Березовець — один з провідних українських фахівців з салтівської культури — вбачав провідників хозарської влади на землях, що були зайняті слов'янами у Середньому Подніпров'ї і, насамперед, на Дніпровському Лівобережжі³.

Дійсно, територіальна близькість до каганату згаданих слов'янських племенних союзів, а також його політична експансія залишили слід не тільки в писемних, а й в археологічних джерелах. Проте, на жаль, питання про взаємовплив слов'янських та салтівської культур все ще не постало як предмет спеціального дослідження, хоча його надзвичайна актуальність, особливо в плані міжнародних відносин, що й зараз іноді набувають дуже гострого характеру, загальновідома. Не без впливу землеробського слов'янського оточення проходив процес седентаризації в кочівницькому середовищі, хоча сам собою цей процес і був історично детермінованим. Перехід від кочівницького до осілого способу життя, викликав великі зміни в господарській діяльності населення Хозарського каганату, яка становить предмет рецензованої монографії.

В. К. Міхеєв узяв на себе відповідальне завдання дати характеристику економічного життя алано-болгарських племен, які заселяли західні регіони Хозарської держави, тобто басейни Дону та Сіверського Дінця. Слід зауважити, що переважна більшість археологічних матеріалів, на підставі яких аналізується економіка племен салтівської культури, походить з багаторічних досліджень самого автора, робота якого була визнана вітчизняними та закордонними вченими. Отже, ми маємо справу з першою спробою монографічного вивчення господарства аланоболгарських племен, що залишили пам'ятки салтово-маяцької культури. Не можна сказати, що питання економіки салтівських племен не привертало уваги попередників В. К. Міхеєва — М. І. Артамонова, І. І. Ляпушкіна, С. О. Плетньової та ін., проте в працях згаданих спеціалістів різні сторони господарського життя салтівців розглядалися побіжно. Це цілком слушно пояснюється станом фактологічної бази, яка лише за останні 40 років набагато поби́льшала. Сучасний рівень археологічного вивчення салтівських пам'яток дозволив поставити на порядок денний тему дослідження В. К. Міхеєва, з якою він у цілому справився. Разом з тим, рецензована праця викликає деякі зауваження.

Так, на нашу думку не дуже вдалою є сама назва, в якій некоректно поєднані

¹ ПВЛ. — М. — Л., 1950. — С. 16, 18, 20, 46—47.

² Плетнева С. А. От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура // МИА. — 1967. — № 142. — С. 189.

³ Березовець Д. Т. Слов'яни й племена салтівської культури // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 52, 53.

географічний та суспільно-політичний терміни і яка, до того ж, не повністю розкриває зміст монографії. Здається, що її краще було б назвати «Населення Подоння у складі Хозарського каганату», до якої бажано б додати підзаголовок, що розкривав би суть теми.

Монографія складається з передмови, 4-х розділів (археологічні джерела, скотарство і землеробство, промисли, ремесла) та закінчення. Рубрикація традиційна і не викликає заперечень. Проте книга значно виграла б, якби викладенню матеріалу передував історіографічний нарис, спеціально присвячений саме розроблюваній темі, а не хозарській проблемі взагалі.

У першому розділі характеризуються археологічні пам'ятки, серед яких значна увага приділяється Маяцькому (на Сіверському Дінці) та Сухогомольшанському комплексам, багато років досліджуваних В. К. Міхеєвим. Видається вдалою спроба автора розв'язати питання про наявність трупоспалення серед населення пам'яток салтівської культури, а також етнічна атрибуція поховань за таким обрядом, що їх В. К. Міхеєв пов'язує із «білими уграми» давньоруських літописів. Зауважимо, що конкретне визначення цих пам'яток як «тюрко-угорських» (с. 23) потребує більш детальної та переконливої аргументації. Не викликають заперечення роздуми автора відносно болгарської приналежності мешканців Маяцького комплексу пам'яток.

Оцінюючи розділ у цілому, зазначимо відмінне володіння матеріалом, помірне використання широких аналогій, історично доцільну оцінку самих пам'яток, що засвідчує великий досвід фахівця.

У другому розділі досліджуються провідні галузі господарства населення Західної Хозарії. Автор слушно вказує на взаємозв'язок цих галузей, зумовлений природним середовищем та спрямованістю їх еволюції, що відбилося у співвідношенні осілого та кочівницького населення серед племен салтівської культури. У своїх висновках В. К. Міхеєв спирається на теоретичні розробки класиків марксизму-ленінізму і сучасні праці етнографів та істориків. При цьому дані та спостереження етнографів використовуються помірно, не перевантажуючи зміст неістотними дрібницями. Вдало використані дані лінгвістики та писемних джерел. Такий комплексний підхід дав автору можливість відтворити цілісну картину економіки різноетнічного і соціально неоднорідного, з різними способами життя, населення племен салтівської культури. Слід зауважити, що автор при цьому відзначає певні особливості, притаманні тій чи іншій групі (с. 40, 42—44, 48).

Разом з тим, не можна не вказати на деякі недоліки. Перш за все це стосується опису землеробських знарядь. На нашу думку, не треба було давати параметри знарядь праці, наприклад, характеристики та пропорціональні співвідношення різних частин наральників, а краще звести ці дані в окрему таблицю (с. 34—35). Таку ж роботу доцільно було б провести і стосовно серпів та кіс (с. 29—31).

Не можна погодитися, що наявність конструктивно подібних жорен, що виявлені на роменських та салтівських поселеннях, говорить на користь взаємного проникнення і їх співіснування носіїв цих культур на цих поселеннях (с. 51). Вірніше говорити про взаємний обмін культурним надбанням, ніж про фізичне проникнення алан та болгар у слов'янське середовище, або навпаки.

Третій розділ монографії присвячений характеристиці промислів. Добре описані рибальство та мисливство, в чому відчувається глибоке практичне обізнання В. К. Міхеєва і цієї справі. Автор говорить про три форми рибного промислу: індивідуальну, напівпромислову і промислову, показує їх місце у товарних відносинах (с. 57—58).

Можна вказати на певну нерівномірність у викладенні матеріалу відносно різних промислів: так, наприклад, більш детально характеризується мисливство, деревообробка, тоді як менше уваги приділяється переробці продуктів скотарства та рослинництва (с. 62—68). Проте звинувачувати автора у такій нерівномірності не можна, бо вона зумовлена самим археологічним матеріалом. Це ж саме стосується й обробки каменю та ін.

У четвертому розділі розглядаються ремесла, при цьому чільне місце відводиться гончарному та металообробному. Незважаючи на різноманітну номенклатуру праць, присвячених гончарству салтівської культури*, автору вдалося уникнути загальних місць, повторів, і дати власний, досить цікавий нарис гончарської справи у населення Подоння. Переконливо, із застосуванням методів природничих наук, доводиться зв'язок форми, призначення того чи іншого виробу і технології його виготовлення

* Цьому питанню присвячені спеціальні праці *І. І. Ляпушкіна, Б. А. Шрамко, С. О. Плетньової, В. С. Флєрова, К. І. Красильникова* та ін.

(с. 84). Інформативним виявився петрографічний аналіз амфорної тари: це дало змогу говорити про їхні територіальні і хронологічні особливості (с. 85), а також дійти історично важливого висновку про більш тісні і довготривалі зв'язки Подоння з Таманню, аніж з Кримом (с. 86). Здається, що ця частина розділу дуже виграла, якби В. К. Міхеев спробував пов'язати дані технологічних аналізів із зовнішніми ознаками амфор. Це дало б можливість використання амфорного матеріалу на слов'янських пам'ятках як хронологічних реперів.

Багато уваги в розділі приділяється стану металургійного виробництва та металообробці. При їх аналізі автор спирається на численні археологічні знахідки як залишків виробництва і знахідки виробів, так і на результати металографічних досліджень предметів з асортименту салтівських ремісників. В. К. Міхеев приходить до висновку, що рівень їхнього розвитку був досить високий, проте характер ремісничого виробництва на різних пам'ятках був далеко неоднаковим; у деяких виробничих центрах мало місце поєднання функцій ювеліра і коваля, в інших простежується спеціалізація ремісників (с. 89, 91). Говорячи про диференціацію металообробного виробництва в залежності від номенклатури виробів, автор цілком слушно відзначає, що така організація ремесла у салтівців знаходилася на початковому етапі і простежується не так яскраво, як на давньоруських пам'ятках (с. 97). На жаль, автор не порівнює стан металургії і металообробки в салтівському середовищі з аналогічними галузями сусіднього слов'янського населення, що було б логічно виправданим. Значне місце в цьому розділі посідає характеристика обробки кольорових металів, що базується як на археологічних знахідках і писемних джерелах, так і на даних спектральних аналізів (колекції Сухої Гомольші та Верхнього Салтова). Автор відзначає схожість металу згаданих колекцій з металом пізньосарматських пам'яток, але чомусь замовчує про зв'язки (чи їх відсутність) з традиціями Північного Кавказу (с. 92—96). Далеко не повністю використані інформативні можливості верхньосалтівського могильника, де виявлено багато виробів з кольорових металів, що мають найближчі аналогії саме в похованнях аланського населення Північного Кавказу.

Підсумовуючи результати свого дослідження, В. К. Міхеев приходить до висновку про безпосередньо тісний зв'язок седентаризаційних процесів із виникненням державності у середовищі номадів, показує роль економічних факторів та позаекономічного примусу у формуванні ранньофеодальних держав (с. 99). Не можна не погодитися з висловленою автором думкою про дещо штучний характер феодальних відносин у салтівському населенні Подоння, які були привнесені ззовні. Цей висновок знаходиться у руслі сучасних досягнень радянської науки.

Аналізуючи багатий археологічний матеріал, автор цілком слушно показує, що напрям суспільного поділу праці серед алано-болгарських племен йшов шляхом відокремлення ремесла від землеробства та скотарства, а також диференціації ремісничого виробництва на її початковому щабелі. На нашу думку, монографія В. К. Міхеева мала б цілком завершений вигляд, якби автор знайшов можливим додати окремий розділ, присвячений соціальній структурі салтівського суспільства.

Книга доповнена багатим ілюстративним матеріалом, що складається з рисунків, вміщених у текстовій частині, та окремого альбому таблиць (1—38). Вони дають повне уявлення про поширення салтівських пам'яток у Подонні, топографію та планування поселень, специфіку оборонних споруд, знаряддя праці, предмети військового спорядження, зброю та ін.

Позитивним у книзі є і наявність спеціальної рубрикації всередині тексту розділів, яка не лише спрощує роботу з нею, а й полегшує сприймання змісту описового характеру котрого не можна було уникнути.

Рецензована монографія В. К. Міхеева розглядає фундаментальні історичні проблеми, ставить нові питання, збуджує нові думки. І це одне з досягнень автора.

Резюмуючи все вищевикладене, вважаємо, що виконана В. К. Міхеевим робота є важливим дослідженням, яке відповідає сучасному рівню історичної науки, а компетентність та наукова сумлінність автора поза всяким сумнівом. Отже, ця книга є значним явищем у вивченні алано-болгарських племен Подоння у складі Хозарського каганату — першого феодального утворення у Східній Європі і посяде належне місце серед праць з салтівської проблематики.

О. В. СУХОБОКОВ, В. В. ПРИЙМАК